

EL BÀCUL DEL BISBE ARNAU DE GURB: UNA PEÇA LITÚRGICA O FUNERÀRIA?

M. TERESA MATAS I BLANXART

El motiu pel qual presentem l'estudi del bàcul d'Arnau de Gurb bisbe de Barcelona (1254-1284) dins les Jornades del V Col·loqui organitzat pels Amics de l'Art Romànic dedicat a *Les Catedrals Catalanes. Arquitectura i Art Medieval*, recau en l'interès que despertà l'anàlisi d'aquesta obra, no tant des del punt de vista formal i estilístic sinó també des d'una visió del moment històric en què visqué el bisbe Gurb, la seva personalitat, el món amb què es relacionà i el paper que hi tingué, les funcions litúrgiques dels ornaments episcopals, els costums o les tradicions del món eclesiàstic en certs esdeveniments de la vida com pot ésser la mort d'un bisbe, d'un abat o d'una alta jerarquia de l'església.

Actualment aquest bàcul es conserva al tresor de la catedral de Barcelona i fou trobat durant el procés de la restauració de la capella de Santa Llúcia, portada a terme per l'arquitecte August Font en el decurs dels anys 1890 i 1891, juntament amb altres peces d'interès.¹ Encara que no és gaire freqüent la descoberta d'objectes litúrgics a l'interior dels sepulcres de bisbes o abats, la seva difusió a través dels mitjans de comunicació de l'època foren poc recixits. La primera referència que en coneixem la proporciona el *Diari de Barcelona*² quan diu «[...] en el sepulcro del obispo Arnaldo se ha encontrado la parte superior del

1. Pel que fa a l'estudi dels teixits trobats a l'interior del sepulcre d'Arnau de Gurb, vegeu l'article de Rosa Maria MARTÍN I ROS: «Teixit del sepulcre del bisbe Arnau de Gurb», *Lambard. Estudis d'Art Medieval* [Barcelona], vol. VI (1991-1993, [1994]), p. 179-188.

2. Vegeu en el *Diari de Barcelona* del 19 d'octubre de 1891, p. 13500.

bàculo de este prelado, en bronce y en figura de serpiente retorcida. Es un interesante ejemplo del arte cristiano».

Poc temps després, Macari Golferichs³ defineix breument les característiques de la peça en el seu article «Capilla de Santa Llúcia» dient: «[...] entre les despulls d'Arnau de Gurb fou trobada la crossa del bàcul ab que fou enterrat, hermos exemplar del XIIIè. segle, de bronze daurat rematat ab un cap quimerich».

Per bé que hi ha un extens article de Ribes⁴ on fa una detallada explicació del procés de la restauració de la capella de Santa Llúcia i del seu promotor, en cap moment del treball no es fa al·lusió a l'ornament litúrgic descobert.

Sebastià Puig i Puig, a *Episcopologio de la Sede Barcinonense*, porta a terme un estudi biogràfic del bisbe Arnau de Gurb. En un dels capítols ens explica: «Por mandamiento suyo su cadáver, colocado en una caja de madera, fue enterrado en un “arcosolium” abierto en la pared derecha de la capilla de las Santas Vírgenes. Al restaurarla descubrióse, tras el altar que lo ocultaba, su magnífico sarcófago, obra del siglo XIV, con suntuosa estatua yacente con ornamentos pontificales y un báculo de hierro en su diestra».⁵

Retrobem de nou una petita descripció de la peça dins el *Catálogo monumental de España. Ciudad de Barcelona*⁶ de l'any 1947 on diu: «[...] del conjunt d'orfebreria romànica [...] en resta només el bàcul de plata amb una simple testa animal trobat en el sepulcre del bisbe Gurb († 1284)». Posteriorment, Núria de Dalmaes i Antonio José i Pitarch⁷ el descriuen com «[...] el bàcul del bisbe bar-

3. Macari GOLFERICHS I LOSADA, «Capella de Santa Llúcia», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], vol. I, núm. 3 (octubre-desembre, 1891), p. 216-223 i 218-219.

4. B. RIBAS: «La capilla de Santa Lucía en la catedral de Barcelona», *Diario de Barcelona* (12 desembre 1891), p. 14501-14503, i (23 desembre 1891), p. 14978-14980; i «La capella de Santa Llúcia en la catedral de Barcelona», *La Veu de Montserrat*, I part, núm. 51 (1891), p. 403-405, II part, núm. 2, p. 11-13.

5. Sebastià PUIG I PUIG, *Episcopologio de la Sede Barcinonense*, Biblioteca Histórica de la Biblioteca Balmes, serie I, vol. I, Barcelona, Biblioteca Balmes, 1929, p. 224. Vegeu-ne —pel que fa a la troballa del bàcul— la nota 75, la qual dóna com a referència l'Arxiu de la Catedral: *Liber clausorum Testamentorum Aniversarium Sed. Barc. Mes de gener*. Consultada aquesta notícia documental, hem coprovat que el document esmentat fa únicament referència a la celebració de les misses per ell i la seva família en motiu de l'aniversari de la seva mort. En aquest mateix sentit es manifesta en el fragment del seu testament conservat al mateix Arxiu. Ignorem, doncs, la font d'informació que utilitza l'autor quan afirma, erròniament, que el bàcul del bisbe Arnau de Gurb era de ferro.

6. Joan AINAUD, Josep GUDIOL, F. P. VERRIÉ, *Catálogo Monumental de España. Ciudad de Barcelona*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Instituto Diego de Velázquez, 1947, p. 82, fig. 226.

7. Núria de DALMASES, Antonio JOSÉ I PITARCH, «L'art del cister», dins *Història de l'art català*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1985, p. 150.

celoní Arnau de Gurb mort el 1284, conservat al Museu de la Seu de Barcelona, realitzat amb argent i decorat amb incisions esmaltades». No serà fins la publicació dels catàlegs de les exposicions *Millenium* i *Catalunya Medieval*, i l'aparició de l'obra *Catalunya Romànica* que el bàcul del bisbe Gurb mereix uns breus estudis amb unes conclusions més fiables des de l'òptica estilística i tècnica.⁸

Des del punt de vista històric, l'ús de la crossa com a instrument del cerimonial litúrgic cal remuntar-lo al segle VII. La menció més antiga del bàcul (*baculus, pedum, farula, cambuta*) com a insígnia litúrgica del bisbe o dels abats pot ésser la que es troba en una rúbrica del *Liber Ordinum*, de vers el segle VII, relativa a la consagració d'un abat Tradetur: «Et baculum ab obiscopo». En una època no gaire posterior, en fa al·lusió al cànon 28 del IV Concili de Toledo (633), on es determina com a distintiu propi dels bisbes juntament amb l'oratori (anterior de l'estola) i l'anell (senyal de noblesa). També en fa esment, en aquest mateix sentit, sant Isidor de Sevilla († 637), que veu en el bàcul el símbol d'autoritat episcopal, i a Anglaterra, el Penitencial de Teodor de Canterbury († 690).⁹ A poc a poc, aquest signe de dignitat s'anirà imposant en el decurs del segle VIII i serà acceptat de manera definitiva per tot el món cristià. Per extensió, el bàcul passaria, llavors, a ser considerat també, per la seva jurisdicció especial, atribuït d'abats i abadeses. Gudiol i Cunill¹⁰ ens explica que en documents dels segles XI i XII la insígnia episcopal o *baculum* es coneix també com a *cambutta* o *campita*, paraules de tradició oriental i que donen idea de la voluta superior de la peça.

Per a la realització d'aquest tipus d'objectes litúrgics s'empraren diversos materials al llarg de la seva història. Es feren de fusta, d'ivori, de materials preciosos, de coure daurat, i fins i tot de ferro. El procés de manufacturació dels bàculs és força constant durant tot el període romànic. Les peces que es conserven dels segles XII i XIII estan constituïdes per tres elements ben diferenciats: el braç o part inferior, que sempre pren la forma cilíndrica; el nus, que sovint té el perfil d'una esfera aplanada en els pols; i la voluta, que descriu la projecció d'una sola espiral sobre si mateixa.¹¹ Un cop preparades les peces del bàcul,

8. Vegeu els estudis de *Millenium. Història i art de l'església catalana*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1989, p. 221; *Catalunya medieval*, Barcelona, Lunwerg Editores, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1992, p. 127; *Catalunya romànica*, vol. xx: *El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 127.

9. M. RIGHETTI, *Historia de la liturgia*, vol. 1, Madrid, 1955, p. 581-584.

10. J. GUDIOL I CUNILL, *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana*, Vic, Impremta Balmesiana, 1933 (1ª edició 1903), p. 269, fig. 91.

11. Aquesta part de la peça sovint s'enriqueix en diferents repertoris iconogràfics. Són freqüents els temes de sant Miquel matant el drac i l'anunciació, entre d'altres.

l'orfebre procedeix a la realització del disseny de la peça. La tècnica emprada durant tot el període romànic és coneguda com a tret de camp o *champlevé*.¹² No serà fins ben entrat el segle XIII que aquestes peces no presenten coloració vítria, i són només gravades i posteriorment daurades. Cal dir, també, que la proporció relativa dels tres elements que integren un bàcul no sempre és rigorosament uniforme. Sembla que en les peces d'atribució més antiga, el braç sovint és més llarg que en aquelles que pertanyen al marc cronològic de cap a mitjan segle XIII.

Pel que fa al disseny del bàcul del bisbe Arnau de Gurb, respon plenament —en tot el seu conjunt— als esquemes emprats per l'escola llemosina per a aquests tipus d'objectes al llarg del segle XII i bona part del segle XIII.¹³ El material utilitzat en la realització de l'objecte és el coure sobredaurat. El braç presenta una decoració reticular gravada sense cap resta de vitrificació d'esmalt. El nus és esfèric amb els pols aplatats i, en aquest cas, d'aparença llisa. La voluta, que descriu una projecció d'una sola volta sobre si mateixa, està decorada amb un motiu gravat que dibuixa unes escames. Aquesta part de la peça s'acaba amb el cap d'un animal quimèric que podríem identificar com un drac si observem les dues orelles que apareixen a cada costat de la testa. El perfil exterior de la voluta està guarnit amb una successió de petits elements sobresortits que prenen una forma dentada, i així es completa el conjunt ornamental d'aquest sector de la crossa.

Malauradament, l'estat de conservació de la peça denota el pas del temps, en especial, la zona del braç, on trobem diverses fractures del metall, tant en sentit horitzontal com transversal, i una consolidació d'aquest espai amb un reforç per la part interior del cilindre.

El bàcul del bisbe Gurb, per les seves característiques formals i estilístiques abans esmentades, es pot incloure dins les produccions d'uns tallers encara imbuïts de les pervivències i dels repertoris compositius i ornamentals de les manufactures de Llemotges, per bé que en aquest moment ja amb l'absència de la coloració vítria de l'esmalt. Aquests centres de producció els trobem, durant el segle XIII, dins l'àrea geogràfica del sud de França, en especial en els treballs de la zona del Rosselló i potser fins i tot en l'àmbit de possibles tallers catalans.¹⁴

12. Aquesta tècnica consisteix a excavar en el si de la matèria el disseny de la composició i omplir els buits els diferents esmalts.

13. Vegeu M. Teresa MATAS I BLANXART, «Els bàculs romànics amb esmalt "champlevé" (segles XII-XIII) conservats a Catalunya: Assaig d'estudi per mitjans informàtics», *Lombard. Estudis d'Art Medieval*, vol. v (1989-1991, [1992]), p. 127-194.

14. Vegeu M. Madelaine GAUTHIER, *Émaux du Moyen Age Occidental*, Friburg, 1972, p. 191-192.

El coneixement bibliogràfic que tenim del bisbe Gurb¹⁵ ens permet situar aquest bàcul amb exactitud dins un marc cronològic concret. Fou durant el període comprès entre els anys 1244-1284 que Arnau de Gurb gaudí de la categoria de bisbe de Barcelona. Per tant, fou durant aquest espai de temps que hagué de menester el bàcul com a símbol del poder i de la dignitat eclesiàstica que representava. Atesa, doncs, aquesta cronologia, la peça no pot ésser posterior a la seva mort l'any 1284.

Ara bé, queda una qüestió més difícil d'esbrinar: el centre de la manufacturació d'aquest objecte. Si observem el disseny i el tractament de la testa de l'animal que corona la part terminal de la voluta, ens recorda els repertoris zoomòrfics dels forrellats de ferro forjat que apareixen adornant les portes d'algunes esglésies romàniques de la zona rossellonesa i catalana. Aquest fet ens permet establir una hipòtesi i pensar que la filiació del bàcul del bisbe Gurb procedeix d'un taller meridional influenciat, encara, pels corrents de tradició llemosina i alhora pels repertoris animalístics emprats per les fargues al llarg del segle XIII.

Hi ha encara un altre aspecte que es fa reflexionar: el bàcul del bisbe Gurb és el solemne que ell emprà en les cerimònies litúrgiques o és una còpia funerària d'un altre de més sumptuós? Són molt pocs els exemples que es coneixen d'objectes i ornaments litúrgics trobats en les tombes dels bisbes o abats en el decurs d'una restauració o excavació.¹⁶ Els coneguts que han arribat fins als nostres dies són fets, generalment, de materials poc nobles combinats sovint amb d'altres fàcilment destruïbles, com pot ésser el peltre. Entre les excepcions, recordem el cas del bàcul del bisbe Mondoñedo, anomenat Pelayo (1199-1218), trobat a Ribadeo, bellament ornat amb esmalts *champlevé*.¹⁷

15. Sebastià PUIG I PUIG, *Episcopologio...*, 1929, p. 206-211 i 224.

16. Recordem, entre d'altres, el bàcul de l'abat Gerard de Clasquerí (1277-1294), procedent de Sant Cugat, de fusta daurada i policromada. Fou descobert en obrir l'urna ossera l'any 1915. Des de 1916 es troba en dipòsit al Museu Diocesà de Barcelona (núm. inv. 102). Al Museu Diocesà de Tarragona es conserva la voluta superior d'un bàcul de coure, possiblement daurat, procedent del sepulcre de l'arquebisbe Rodrigo Tello (1288-1308). Fou descobert per Joan Serra i Vilaró el 27 de febrer de 1957. En aquest mateix Museu es custodia un altre bàcul aparegut l'any 1933, realitzat en peltre i coure, i pertanyent a la sepultura de l'arquebisbe Bernat d'Olivella (1272-1287). Hi ha encara una altra peça interessant d'ivori amb restes de daurats originària de la catedral de Tortosa. Ens referim al bàcul del bisbe Jardí, obra provençal o catalana del segle XIII, localitzada a l'interior d'una arqueta funerària. Actualment és al tresor de la catedral de Tortosa. El Centre d'Art Sacre d'Illa és dipositari, des de 1986, d'un bàcul oriünd de l'abadia de Sant Genís de Fontanes. Fou retrobat pocs anys després de la Revolució Francesa darrere l'altar major. És de coure daurat amb un agnus-dei a l'interior de la voluta. La filiació d'aquesta peça cal situar-la entre les possibles produccions dels tallers catalans que treballen a la manera de Llemotges al llarg del segle XIII. Cal assenyalar els evidents paral·lels entre aquesta peça i el bàcul del bisbe Arnau de Gurb de Barcelona.

17. Actualment es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya amb el núm. d'inventari 4544.

Si considerem que l'objecte descobert l'any 1890-1891 dins la seva tomba és un dels bàculs de què disposava durant el seu mandat per a les diferents ocasions i solemnitats, quina fou la raó que motivà el fet de depositar aquest objecte i no un altre a l'interior del sepulcre? Existí un costum eclesiàstic que aconsella l'enterrament de les altes jerarquies de l'Església amb els símbols de la seva dignitat? Si existí aquesta tradició, prefixava el valor material de l'objecte o el deixava a criteri de les autoritats de l'Església o dels monestirs el disposar les característiques materials que degué tenir aquest símbol litúrgic, en cas de mort? La qualitat de la matèria del bàcul del bisbe Arnau de Gurb —coure daurat— i l'acurada elaboració tècnica fan pensar que aquest bisbe manifestà en vida, per via testamentària, la voluntat d'ésser enterrat amb un determinat bàcul. Se'ns fa difícil imaginar que una personalitat com la del bisbe Gurb, que erigí una capella i es construí el seu propi sepulcre, no disposés d'un bàcul molt més solemne que el descobert amb el qual hagués assistit a les grans celebracions al costat o com a representat del rei, Jaume I, als concilis o a les trobades amb el papa. Hi ha també la possibilitat que aquest símbol litúrgic, que imaginem important i sumptuós, fos de propietat catedralícia, que en disposés només com a representant de la jerarquia episcopal, i que en disposés d'altres menys valuosos per a aquelles ocasions no tan solemnes, com pot ésser els actes de representació quotidians o els del decurs d'un viatge. L'usdefruit de peces menys luxoses sí que podem pensar que podrien haver estat de la seva propietat. Si fos així, podríem considerar, una vegada més, que el bàcul trobat al seu sepulcre és el resultat d'una decisió del bisbe Arnau de Gurb, abans de la seva mort, d'assignar a un dels seus bàculs la categoria de peça funerària.

Hi ha, emperò, un argument desfavorable a aquesta hipòtesi: hauríem de tenir present que els bàculs trobats dins els sepulcres dels bisbes o abats catalans coetanis al bisbe Gurb evidencien, gairebé tots, unes característiques materials, tècniques i estètiques pràcticament similars. Això ens obre una altra via d'interrogació i alhora d'hipòtesi que se centraria en la possibilitat que hi subsistís una manera o un model funerari preestablert per als alts càrrecs eclesiàstics.

Per concloure, hem de dir que la qüestió de determinar si el bàcul trobat és d'ús exclusivament funerari o si fou enterrat amb una de les crosses episcopals que utilitzà durant el seu mandat, és un problema difícil i complicat d'esbrinar, ja que s'ha conservat incomplet el seu testament i la part del document que ens ha perdurat només fa al·lusió a les misses que s'havien de celebrar per ell i la seva família en l'aniversari de la seva mort. Però el que sí sembla més inequívoc és el fet de suposar que disposar el seu enterrament amb un bàcul de coure gravat i daurat —de factura força acurada, amb uns repertoris ornamentals i compositius propis dels tallers rossellonesos o catalans actius a meitats del segle XIII, junta-

ment amb altres pertinences personals d'acreditat valor— respon a la voluntat de perpetuar el seu recor i donar testimoni de la seva personalitat, culta i refinada, per a la posterioritat.